

דבר תקווה

מחקרים בשירה ובפיוט
מוגשים לפרופ' בנימין בר-תקוה

מסורת הפיוט

ה-1

בעריכת

אפרים חזן ואבי שמידמן

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן

דבר תקווה

מחקרים בשירה ובפיוט מוגשים לפרופ' בנימין בר-תקווה

מסורת הפיוט

ה-1

בעריכת

אפרים חזן ואבי שמידמן

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן

הספר יוצא בסיוע:

הקרן ע"ש יצחק עקביהו ז"ל

סגן הנשיא לענייני מחקר, אוניברסיטת בר-אילן

המרכז לחברה, תרבות וחינוך במורשת יהדות ספרד ע"ש אהרן ורחל דהאן

המכללה האקדמית לחינוך "תלפיות", חולון

המרכז לחקר הלאדינו ע"ש נעימה ויהושע סלטי

עריכת הלשון: חיה אלחייני

מסת"ב 7-465-226-965-978

© 2017

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן

אין להעתיק ספר זה או קטעים ממנו בשום צורה ובשום אמצעי אלקטרוני, מגנטי או מכני (לרבות צילום, מזעור והקלטה) ללא אישור בכתב מהמו"ל

סדר: ספי עיצוב גרפי, באר-שבע

נדפס בישראל – תשע"ז

דפוס 'גרפית' בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

1		פתח דבר
3		מפעלו המחקרי של פרופ' בנימין בר־תקוה
5		בנימין בר־תקוה: רשימת פרסומים
הפיוט הקדום		
11	סיטואציית השיח בפיוטי התוכחה: מהפיוט הקדום ועד פרובנס	שולמית אליצור
33	עיון ביוצרותיו של ר' שלמה סולימן לשבתות הפורענות ובדרכי היווצרותו של מחזור יוצרותיו לשבתות השנה	ערן הכהן
61	מחזורי ארץ ישראל מן הגניזה: מן הפליאוגרפיה אל הליטורגיה	יוסף יהלום
73	'אז אוהבי שם יעלצו, יעלזו בכבוד': עיון בסיומי פיוטי העבודה ליום הכיפורים	פיטר ש' לנרד
125	על השרשור	עידית עינת־נוב
147	'אלה אכלה' – קדושתא לשביעי של פסח (יום ויושע) לר' אלעזר בירבי קיליר	בנימין לפלר ומיכאל רנד
שירת ספרד		
173	בעיות מחקר במחזורי אראגון הקדומים	עמוס דודי
183	מקומות קדושים בבבל: מחברת שלושים וחמש בספר תחכמוני	יהודית די־שון
201	סגולות השיר בפיוטי הסליחות לרבנו יהודה הלוי	אפרים חזן
219	אברהם אבן עזרא המשורר	יוסף יובל טובי
239	פרוזודיה מוצהרת ואינטואיטיבית של משוררי ימי הביניים: עיון קוגניטיבי והשוואתי	ראובן צור

אשכנז ופרובנס

5*	"ציון שארית בני יעקב": קינה אשכנזית בלבוש ספרדי (באנגלית)	אליזבט הולנדר
263	ירושלים בפיוטי ר' מאיר ש"ץ	אברהם פרנקל
277	יהודי פרובנס על סף המאה השלוש-עשרה בעיני יהודי סובייטי: תפקיד המרכיב השמי ברומן ביידיש גלגל החוזר לנתן זבארה	בֶּר קוטלרמן
מורשת השירה מן המאה הארבע-עשרה ועד זמננו		
291	מצלול ומשמעות בקינה 'עלומה' לרשב"ץ	אתי בן-סעדון
313	תשתיות מקראיות ובתר-מקראיות בקינות ('קול בכי') לר' עמרם אלבאז	תמימה דוידוביץ
337	מ'יד ה' נגעה בי' עד 'בעוונות הסתיר פנים מסוככי': קינת השואה של ר' שלום משה הלוי אונגאר למהדורותיה השונות	יצחק הרשקוביץ
367	ממצוקה לרווחה: שירים על ימי יזיד 'המזיד' (מרוקו, תק"ן-תקנ"ב)	רחל חיטין-משיח ותמר לביא
383	אחד-עשר פיוטים לר' יצחק ב"ר יעקב אביחצירא	מאיר נזרי
415	יופיו של החתן: פזמון עברי מסוגת הווצף במחזור ארם צובה	אדוין סרוסי
421	תשעה מכתמים ארס-פואטיים לר' סעדיה אבן דנאן	יצחק שמעוני
443		תקציר בעברית
23*		תקצירים באנגלית

ממצוקה לרווחה: שירים על ימי יזיד 'המזיד' (מרוקו, תק"ן-תקנ"ב)

רחל חיטין-משיח ותמר לביא

לפרופ' בנימין בר-תקוה, בהוקרה
ידיד ה' ישפן לבטח (דב' לג, יב)

עם מכלול היצירה השירית המפוארת של יהדות מרוקו נמנים לא מעט שירים שצמחו על רקע אירועים היסטוריים קשים, והם משופעים בפרטים על קורות היהודים בימים הרי גורל. שיטתית מעריך ששרדו למעלה ממאה שירים אירועיים בעברית ובערבית – שירים אלה מתייחסים במישרין לאירועים היסטוריים וחברתיים, הנוגעים לקהילות השונות במרוקו למן המאה השתים-עשרה.¹

אחת התקופות הקשות ביותר שחוו הקהילות היהודיות במרוקו היא תקופת מלכותו הקצרה של מולאי יזיד, בנו של מולאי מוחמד אבן עבדאללה. רבים מהשירים האירועיים נכתבו על ימי מלכותו (תק"ן-תקנ"ב, 1790-1792),² אך רק אחדים ראו אור, בהם הקינות:³ 'אל עוברי דרך אקראה' מאת ר' דוד חסין,⁴ 'אם אזכרה תלאות' ו'יום מארה ויום צרה' – שתיהן מאת ר' שלמה חלואה,⁵ 'ארים קולי בכיה' מאת ר' מרדכי בן משאש,⁶ 'יעקב וישראל איכה לבוזזים' מאת ר' יעקב אלמליח;⁷ ושירי השבח וההודיה לקב"ה על מפלתו: 'אביעה רנני היום אזמרה' מאת ר' יהודה אלבאז;⁸ 'ישורון ישורון בכל שמן ורוה' מאת ר' יהודה

- 1 ראה שיטתית, שירה ופיוט, עמ' 36.
- 2 ראה שיטתית, שירה ופיוט, עמ' 38-39.
- 3 אלה נמנות עם סוגת הקינות הלא אישיות.
- 4 ראה חזן ואלבאז, תהלה לרוד, עמ' 638-645, וראה שם מראי מקומות נוספים.
- 5 ראה שיטתית, שירה ופיוט, עמ' 260-274. כפי ששיטתית מציין (שם, עמ' 39), חלואה הרבה לקונן על אירועים טרגיים ובהם אירועי תק"ן-תקנ"ב. מרבית השירים הללו עדיין לא התפרסמו – ראה שם (בהערות).
- 6 ראה שיטתית, שירה ופיוט, עמ' 51-53.
- 7 ראה קאופמן, פיוטים, עמ' 234-240.
- 8 ראה עובריה, קהלת צפרו ב, עמ' 197. נראה שבהעתקה זו נשתבש בכמה מקומות סדר הטורים בשיר. ראה גרסה מתוקנת בנספח למאמרנו.

בן עטר.⁹ במאמרנו נתמקד באירועים ההיסטוריים העולים מן השירים שמנינו לעיל ונציג לראשונה שיר שבח והודיה מאת ר' רפאל אהרן מונסוניגו על מפלת אותו רשע.

הרקע ההיסטורי¹⁰

בשנים שקדמו לתקופת מלכותו של מולאי יזיד, כלומר, בשנות שלטונו של אביו מולאי מוחמד בן עבדאללה (1757-1790), הצטיינה מרוקו ביציבות מדינית ובשגשוג כלכלי. להשגת השגשוג הכלכלי נעזר המלך מוחמד באנשי מסחר יהודים, וכמו כן מינה יהודים כדיפלומטים, כמתורגמנים וכמזכירים. עם מותו השתתרה אנדרלמוסיה, שכן, כפי שרומאנילי מספר, במרוקו, להבדיל מהמקובל בארצות אירופה, כשמתפשטת השמועה 'כי מת המלך כל הארץ לבו ולמשסה. כלם לדמים יארבו, איש את אחיו יצודו חרם, איש הישר בעיניו יעשה ואין משפט. יענו הנשים והבתולות [...] חדלו ארחות, הרעב בכל הארץ. ואם תאמר עד מתי? עד אשר אם שאו ערים מחרב ומרעב ויעצור כח-הזרוע אחד מכני המלך לעמוד על כסא אביו ולמלוך בחזקה ובפרך' (משא בערב, עמ' 127-128). למגינת לבם של היהודים, במאבקם של בני המלך על השלטון גברה ידו של מולאי יזיד. יזיד, שהיה מורד באביו, 'שנא העמים אשר אהב אביו' (שם, עמ' 133). את היהודים שנא הן משום שחשד שבעלי משרות יהודים הסיתו את אביו כנגדו, והן משום שיהודי תיטואן סירבו לשתף אתו פעולה כשנמלט על נפשו מפני אביו.

הראשונה במסע ההכתרה הייתה העיר תיטואן. למחרת הכתרתו שם הורה 'שיהרגו היהודים שבכל מלכותו ומי שיביא לו ראש יהודי יתן לו סך עשרה מתקאליים' (בן עטר, זכרון לבני ישראל, עמ' 63). למרבה המזל, אחד השירים הציע 'לשלול ממונם' של היהודים במקום להרגם, והמלך קיבל את הצעתו. יזיד 'המזיד' (זה כינויו בפי היהודים) עבר מעיר לעיר ושיסה את תושבי המקום ביהודים. בן עטר ורומאנילי¹¹ מתארים בפרוטרוט את מסע ההרג והביזה של המזיד (לרבות שמות של אנשים ומקומות)¹² ואת הגזרות שהטיל על היהודים. אנשיו התעללו ביהודים והרגו בהם, בזזו את כספם, השתלטו על רכושם וגירשו אותם מבתיהם, טימאו בתי כנסיות, שרפו ספרי תורה ופגעו בבתי קברות – הכול במצוות אדונם.

9 ראה בן עטר, זכרון לבני ישראל, עמ' 75-76.

10 הערויות החשובות ביותר והמקיפות ביותר על ימי יזיד 'המזיד' עולות ממקור ראשון בחיבורים 'זכרון לבני ישראל' מאת ר' יהודה בן עטר (ראה בן עטר, זכרון לבני ישראל) ו'משא בערב' מאת שמואל רומאנילי (ראה רומאנילי, משא בערב) – על מקורות אלו נשענים ההיסטוריונים המודרניים כבואם לתאר את קורות אותם הימים; ראה למשל, הירשברג, תולדות היהודים, ב, עמ' 295-302; בשן, יהדות מרוקו, עמ' 39-40. חיבור חשוב אחר הוא 'נר המערב' מאת ר' יעקב משה טולידאנו, חיבור זה על תולדות ישראל במרוקו, משופע בפרטים ופרטי פרטים מאירועי התקופה (ראה טולידאנו, נר המערב, עמ' 168-176).

11 ראה בן עטר, זכרון לבני ישראל, עמ' 63-71; רומאנילי, משא ערב, עמ' 131-141.

12 טולידאנו מזכיר את תיטואן, תאזא, טאנג'יר, ארזילא, אלקאסר, לאראג'י, רבאט, מוגדור, מאכנס ופאס; נר המערב, עמ' 170.

בעיקר נפגע בית הקברות של פאס. המזיד גזר לחפור את כל בית הקברות ובמצוותו 'חפרו הקברות הישנים זה ש' [=שלוש] מאות שנים תחתיים ושניים ושלישיים [...] תחת קרקע עולם של דורות ראשונים'.¹³ מאבני המצבות בנו בעיר פאס מסגד.

על יהודי פאס גזר המזיד שיצאו מן העיר וידורו 'בהאלקצב'א דזיראר'א',¹⁴ וכפי שבן עטר מספר: 'באותו יום היתה מהומה בנו כי יצאת חמה מנרתיקה כתקופת תמוז ואנחנו הולכים על רגלנו יחפים [...] והיינו נושקים הכתלים של בתי כנסיות ע"ד [=על דרך] כי רצו עבדיך את אבניה ובוכים ומבכים על כל התלאה אשר מצאתנו [...] ונכנסו הגוים לבתינו ונטלו כל המנעולים ודלתות של הבתים והחצירות וכל בתי כנסיות ובתי מדרשות ונטלו מהם כל הספלים וההיכלות והתיבות ונגנבו כמה ס"ת [=ספר תורה], והיה ממש כחורבן בית המקדש'.

יהודי פאס שהו בקצבא כ"ב חודשים, והתגוררו באוהלים ובהאלנואייל (סוכות קנים).¹⁵ אשר ליהודים שכיחנו בתקופת המלך עבדאללה, ולבעלי משרות רמות,¹⁶ גורלם היה רע ומר: היו מהם שהתאסלמו, והיו שמתו על קידוש השם.¹⁷ עינויים ומוות היו גם מנת חלקם של ראשי הקהילות. כפי שבן עטר מעיד: 'כמוה"ר מסעוד ז' זכרי ואחרים עמו תלאם מרגליהם בשער עיר מקנא'ס ונשאר תלויים והם חיים כמו ט"ו יום ומתו והיו הגוים מתקבצים להתלוץ עליהם ולא ניתנו לקבורה עד אחר כמה חדשים שנתן להם רשות. וכן בטיטוא'ן הרג ב' יהודים'.¹⁸

מאבקם של בני המלך מוחמד על השליטה במחוזות השונים לא פסק גם לאחר המלכתו של יזיד. במערכה שניהל נגד היסאם, אחיו, הוא נפצע, וכעבור יום מת מפצעיו – בסוף חודש שבט, תקנ"ב. על סופו של הרשע נלמד מהתיאור המפורט אצל בן עטר:¹⁹

ואח"כ ביום ב' בשבת יצא למלחמה עם אחיו מולאי היסאם הנז' [=הנזכר] ונצח אותו במלחמה אע"פ שהיה במתי מעט נגד אחיו הנז' והרג בהם הרג רב כי היה אביר לב

13 בן עטר, זכרון לבני ישראל, עמ' 65-66, מזכיר את הרס הקברים העתיקים במערת רבני קאשטיליא, ועם הקברים שנהרסו הוא מונה את קברו של ר' יעקב אבן צור, את קבר אביו ואת קברו של ר' מתתיהו סירירו.

14 על ההתלבטויות כאשר לשם המקום, ראה הירשברג, תולדות היהודים, ב, עמ' 297 הע' 10.

15 ראה בן עטר, זכרון לבני ישראל, עמ' 65-66.

16 טולידאנו, נר המערב, עמ' 165, מביא רשימת נושאי משרות גבוהות בתקופתו של המלך מוחמד אבן עבדאללה, בהם משה מאמאן, ר' שלום ור' מרדכי די לאמאר, שני אחים ממשפחת קרדוזי, אליהו לוי, מרדכי אשריקי, מסעוד בן זכרי, יעקב עתאלי, רבי שלמה די אבילא.

17 בהם: שלמה חאסאן, ציר ספרד בטיטואן שהומת 'מיתה משונה ואכזרית'; אליהו הלוי, סוחר בעל זיכרון ממלכתי שהתאסלם וכך הציל את נפשו (רומאנילי מספר שמת מצער ימים מעטים לאחר שהמיר את דתו; משא בערב, עמ' 137); יעקב עתאלי, שכיחן כמזכירו האישי של המלך מוחמד, נרצח באכזריות, אף על פי שהיה מוכן להתאסלם; הסוחר מרדכי אשריקי שסירב להתאסלם ומת על קידוש השם; חיים בן לחסאן, סוחר וקונסול, שנאסר ועונה; ראה בשן, יהדות מרוקו, עמ' 39-40. יש הבדלים בפרטים בין המקורות השונים על אודות אותם אנשים; השווה למשל לנאמר על יעקב עטאל אצל טולידאנו, נר המערב, עמ' 171.

18 ראה בן עטר, זכרון לבני ישראל, עמ' 68.

19 סיפור נפילתו של יזיד אינו נמצא אצל רומאנילי, שכן הוא הצליח להימלט ממרוקו בתמוז תקנ"א; ראה משא בערב, עמ' 144.

וגבור בקרבות, ואמרו שאין מספר להרוגים שהרג באותה מלחמה והגיע עד מחנה אחיו וכזאנ'א שלו [הכוונה לאוהלו של המלך] ואילו לירי ברח אחיו היה נתפש חי. ונטל כל כליו והתיבות. ולמחר יצא למלחמה והתחיל לנצח אותם והרג הרבה. וירא ה' את עוני עמו ישראל ונתמלאת סאתו ויצא גוי אחד מתוך המלחמה ויך בו מכללא [=ירה בו ברובה] ונכנסה בו רצאצא [=כדור] סמוך לכיסו [הכוונה לשלפוחית השתן] והחלה מעט וקשר אותה וחזר למלחמתו [...] ולעת ערב החלה הרבה ואמר להם שיחזירו אותו לעיר [...] ולעת ערב יום ג' מת בלי חמדה ובלי תאוה [...] ובסוף שבט באה השמועה לפאס שנפגר המזיד [...] והסכימו כולם יחד בפה מלא כאילו יצא בת קול מן השמים שימליכו את סידי מולאי סלימאן [...] ולמחר הלכו לו כל הקהל ומנחה בידם ושמח בהם מאד ואמר להם מה שבלבכם לעשות בע"ה אעשה אותו, והיה זה בח"י לאדר.

זכרון לבני ישראל, עמ' 72

הדי האירועים ההיסטוריים העולים מתוך השירים

הקיינות שהוזכרו לעיל מתמקדות בתיאור זוועות תק"ן-תקנ"ב, ושירי השבח מבטאים בעיקרם רגשות הקלה ושמחה עם מותו של המלך הרשע. התיאור הברור והמפורט ביותר על אשר אירע בתקופה זו מצוי בקינה 'אל עוברי דרך אקראה' מאת ר' דוד בן אהרן חסין, איש מאכנס, ומטבע הדברים במוקד הקינה עומדים האירועים הקשים שהתרחשו בעירו. קינה זו המשופעת בפרטים היא מקור חשוב לאישוש העובדות ההיסטוריות הידועות לנו ממקורות אותנטיים אחרים.

הפייטן מקדים ופותח בפרטים אינפורמטיביים חשובים – בכתובת לקינה הוא מכריז: 'בשנת נתק [=תק"ן] נתק הדר עיר מכנסה', ובמחרוזת השנייה הוא נוקב בתאריך המדויק שבו החל מסע ההרג, ההתעללות והביזוה בעירו: 'בחדש זיו [...] ביום רביעי בשבת פסח שני', כלומר ביום רביעי י"ד באייר. במחרוזת השלישית הפייטן מקפיד לציין שהפרעות נערכו 'במאמרה של רשות'. אמירה מקדימה זו מעצימה מראש את כל מה שיתואר לאחריה. היא מבהירה שאין מדובר במתקפה אכזרית של פורעי חוק אלא במעשי זוועה שנעשו בחסות החוק. היא מדגישה שהמתקפה שמדובר בה היא הגרועה שבגרועות.

לאחר ההקדמה בא תיאור מפורט של מעשי הזוועה. בחסות החוק עשו אנשיו של יזיד כאוות נפשם בעיר – במצוותו פגעו בקודשי ישראל: 'חללו תורת משה [...] ספרי קדש חוצות מלאו [...] יריעות ספרי תורה עשו מרצופין [=שקים] בתפירה'; בדברו רמסו מנהגי דת יהודיים ושיבשו סדרי חברה: 'דיני נזיקים וחבלות וקנסות וגם גזלות וטרפות בהם כלולות עקור חלדה דרסה'; ובהוראתו, הגבירים, ראשי העדה, 'חבשו בבית האסורים בשלשלאות', ונשים 'קרות ונעימות' הושפלו בחוצות. תוך כדי מנוסה מהבתים 'אם על בנים רטשה'. מידע חשוב על השתלשלות האירועים נמצא במחרוזת 27, בה הפייטן אומר במפורש:

צוה האל לנו / לא נהרג אחד ממנו
נשים ובתלות לא ענו / לא היתה בזה קדשה

371 ממצוקה לרווחה: שירים על ימי יזיד 'המזיד' (מרוקו, תק"ן-תקנ"ב)

מדברים אלה נלמד, כי אף שהשתלטותם של יזיד ואנשיו על העיר הייתה אכזרית, אלימה ורוויית יצרים, הרי בצעדי ההשתלטות הראשונים לא בוצעו מעשי רצח ואונס. אֵלֶּה, כפי שמתואר בהמשך, התרחשו מאוחר יותר.

חסין מזכיר את הוצאתם להורג של נכבדי העיר: 'אַחֲרֵי יָמִים שֶׁל צַעַר חֲמַת מֶלֶךְ כָּאֵשׁ בְּעַר תִּלְּהָ אַנְשִׁים בְּשַׁעַר מִיתָה מְשֻׁנָּה מְאֹד קָשָׁה'. עוד הוא מדווח על המרת דת ומוות על קידוש השם: 'צַר וּמְצוּק מְצָא אוֹתָם עַד מָהֶם הִמִּירוּ אֶת דָּתָם וּמָהֶם מָסְרוּ נַשְׁמָתָם עַל קְדֻשַׁתְרָם וְנִשְׂאָ'. בתיאור התלאות שעברו על תושבי העיר חסין מרבה להשתמש בגוף ראשון רבים, כגון: 'בְּזוּזֵי בְּתֵר בְּזוּזֵי (=בוזזים אחר בוזזים) גָּזְלוּ אוֹתָנוּ [...] בְּעֵינֵינוּ הֵן רְאִינוּ חֶלְקוֹ לָהֶם בְּגִדֵינוּ הִכּוּ אוֹתָנוּ עַד חֲרָמָה בְּשֵׂאת נַפְשׁ [...] קוֹיֵנוּ טוֹב וְהִנֵּה רַע רַב צַעַר וְגִדְל פֶּרַע [...] רַע מְצָאָנוּ צָרוֹת רַבּוֹת סִבְבָנוּ לְחֵם אֲזַל מִכְּלֵינוּ כְּסוֹת בְּקָרָה לֹא נִמְצָא'. צורת המדברים הדקדוקית, יותר משהיא מעידה על תלאתיו של הפייטן כחלק מאותה קהילה נרדפת, היא מעוררת בקורא תחושה של שותפות ו'שואבת' אותו אל תוך העיר המבועתת פנימה.

אף על פי שהפייטן מתמקד בתיאוריו בעיר מאכנס, הוא מקונן גם על אשר אירע ליהודי תיטוואן ופאס. יותר מכול הוא מכביר מילים על הרס בית הקברות של פאס:

יִלְלָה אַגְבִּיר וְקִינּוֹת / עַל טַטְנָאן שָׂרַת מְדִינּוֹת
מִמְנָה הַתְּחִילָה פְּרַעְנוֹת / וְתִהְיֶה אֵשׁ אֲרֻצָּה
מֵר אֲצַרְחַ עַל הָעִירָה פֶּאס / דַּל כְּבוֹדָה הוֹדָה אָפֶס
מְקוֹר מְשַׁחַת מַעֲיָן נֶרְפֵשׁ / כִּי הוֹצִיא אוֹתָם הַחוּצָה
[...]

דוֹפֵק וְגוֹלָל חֲפְרוֹ / וְעַד הִיסוֹד עָרוֹ עָרוֹ
לְהוֹצִיא הַמֵּת מִקְבְּרוֹ / חֲרָפָה שְׁבָרָה לְבִי אֲנוּשָׁה
[...]

אִישׁ הִיעֲלָה עַל דַּעְתּוֹ / יִשְׁפֹךְ אֱלוֹהֵי בְּחֲמַתּוֹ
עַל מֵתִים שְׁכָבְר מֵתוֹ / וְעוֹנָם כְּכָר נֶרְצָה
הֵן מְאֹד הֲרַבָּה מֵר לִי מֵר / עַל כָּל צַדִּיק חֲסִיד גִּמְר
אֵיכָה תוֹךְ קָבְרוֹ לֹא נִשְׁמֵר / מִן הָרְאִשׁוֹנוֹת זוֹ קָשָׁה

שתי עובדות חשובות עולות מקטע זה: אחת היא שהפרעות החלו בתיטוואן, ואחת שהאירוע המזעזע מכול היה הרס בית הקברות של פאס. יושם אל לב כי בביטויי הצער והכאב הפייטן נוקט לשון מדבר (בגוף ראשון יחיד), אך קולו מבטא את צער הרבים.

גם בשיריו של ר' שלמה חלואה משוקעים פרטים היסטוריים רבים. בפיוט 'אם אזכרה תלאות' חלואה מבליט את אוירת הטרור ששררה במאכנס עירו, אך פרט לציון מועד המתקפה – כש'בלשת שנכנסה לעיר מכנאסה בשנת שמי"ר ושית' (= תק"ן), ב'יום פסח שני' – העובדות לרוב מובלעות; אף על פי כן נוכל ללמוד מפיוט זה על ההרס והחורבן, על המנוסה והביזה, על עלילות שווא, על פגיעה בסוחרי העיר ויוקר המחיה, על חילול כבוד

נשים ורצח ילדים, על חילול ספרי תורה ועל בתי כנסיות שהפכו לבתי בושת, וכן על תליית ראשי העיר בשער: 'אֲשֶׁר טִפַּחְתִּי רִבִּיתִי עֲזָבוּ עָרוֹמִים [...] מִצָּאוּ לִי תוֹאֲנָה וְתַטְפוּל עָלַי עֹנִי. אוֹי אוֹי אוֹי בְּרָאוֹת עָרוֹמָה כְּבוֹדָה פְּנִימָה [...] שָׁבוּ וְאַחֲלָמָה בְּנֹזוּ [...] וְסָחַב סִפֵּר תוֹרָה [...] יָרְדוּ פְּלָאִים יוֹשְׁבֵיָהּ עָרוֹ יִסְדְּרִיהָ אֶפְסוּ אֲבָדוּ סוֹחֲרֵיהָ [...] אוֹי אוֹי אוֹי עָלַי הֵיכָלוֹת בְּתֵי תַפְלוֹת בֵּית וְעַד לְזוֹנָה. וְנָשִׁים שְׂכוֹלוֹת וּבְתוֹלוֹת שְׁלוֹלוֹת וְאֲנָשִׁים לְתוֹלוֹת בְּשַׁעַר מַחְנֶה [...] מִצּוֹקוֹת קָשִׁים וּמְרִים וְגַם יוֹקֵר הַשְּׁעָרִים.'

בדומה לחסין, חלואה מתמקד בקינה זו בתלאות אשר עברו על יהודי מאכנס, אך מקונן גם על הרס בית הקברות של פאס: 'הוֹצִיאוּ מִקְבוֹרָה בְּתֵר זֵיבוּלָה בְּתֵרָא עֲצָמוֹת לִוְמֵדֵי הַתּוֹרָה לְדָבֵר הַשֵּׁם חֲרָדִים'. על חילול בית הקברות של פאס קונן חלואה גם בקינה 'יום מארה ויום צרה'. בכתובת לקינה יש מידע חשוב על המועד שבו התרחש האירוע הנורא: 'קינה יסרתיה וקוננתיה אל שמועה כי באה שהוציאו עצמות רבנים הקבורים במערת פאס בסוף סיון של ש' תקנ"א הוציאו עצמות הרב הגדול כמוהה"ר יהודה בן עטאר זלה"ה' – ונוכל ללמוד מכאן גם שהיא המאוחרת מבין השתיים. המשורר מתמקד בהוצאת עצמותיהם של 'אֲנָשִׁי שֵׁם מִקְאֲשְׁטִילִיָּא, ומקונן בעיקר על 'רַב נִקְרָא רַב פְּדָרָא יְהוּדָה' (הוא ר' יהודה בן עטאר הזקן), אך בתוך כך הוא חוזר ומזכיר אשר אירע במאכנס עירו 'כאשר נכנסה בלשת לעיר'. גם כאן הוא מציין שחילולו 'מִשְׁפָּן שְׂכִינָה' ושרפו ספרי תורה, ונותן ביטוי לכאבו על מסכת ההתעללויות בתושבי העיר: 'צְבָאוֹתֵי עָרוֹמוֹת וְנָשִׁים מְגוֹלוֹת צָמוֹת וּבְתוֹלוֹת יָפוֹת נְעִימוֹת [...] חִילֵי וְהוֹנֵי שְׁלָלוּ [...] וּבֵית דִּירָה לְתַבְעָרָה [...] אֲנָשִׁים מִפְּחַד בּוֹרְחִים אֲלֵיהֶם אָרְבוּ הָרוֹצְחִים [...] מוֹפְקִים מִבוֹקֵר עַד עָרֵב וְרַעֵב פְּנִינָהם הַצָּרִיב וּבִקְרָה כְּסוֹת סָרָה שׁוֹכְכִים בְּחוֹצוֹת עַל עַפְרָא'. עוד הוא מבטא את צערם על הפגיעה בראשי הקהילה: 'וְנִהַרְגוּ רָאשֵׁי עַמִּי לְרִשְׁפָּה הָיוּ לְחֹמֵי עַל תְּלוּיִם לְבֵי יְהֵמָה'.

ר' מרדכי משאש ממאכנס מתמקד בקינתו 'ארים קולי בככיה' בתלאות יהודי המקום. משאש מתאר ילדים רעבים ש'לא נשאָר לָהֶם פְּרוֹסָה', ו'אֲבוֹת וּבָנִים' המזוילים דמעה 'פי שְׁלָלוּם זְדוֹנִים', והוא מקונן 'עַל חֲכָמִים וְנְבוֹנִים' ש'הִדִּין בָּהֶם נַעֲשָׂה', 'עַל בְּזִיוֹן סִפֵּר תוֹרָה', 'עַל בְּנוֹת הַלְּכוּ בְּשִׁבְיָה'. נראה שמשאש מוסר מידע על מספר בתי הכנסת שחוללו:

כְּנִסְיוֹת נְאֻמָּה / עֲשָׂרָה הֵם וּשְׁמוֹנָה²⁰
אֵיךְ לְשִׁמָּה וְלִשְׁנֵינָה / יְהִי מְקוֹם דְּרָשָׁה

עוד הוא מזכיר שמועות שהגיעו מתיטואן על כך שיהודיה 'הוכפו מִכָּה אֲנוּשָׁה' ו'סִפְרֵי תוֹרוֹת' נקרעו 'בִּיד זָדִים נְטָבְעוּ'.

עובדה מעניינת במיוחד בקינה זו היא אזכור מפורש של שם הרשע בסוף הקינה (במחרוזת האחרונה), בבקשה לנקמה:

חָרַב אִישׁ בְּאַחֲיָהוּ / מִהָר אֶל תְּאֲחָרָהוּ
אֵת יָזִיד אֶל תְּחוֹנָהוּ / רָעָה אֲלָיו הַגִּישָׁה

20 את המידע הזה לא ראינו במקורות אחרים. ייתכן שהמספר מעיד על ריבוי בתי הכנסת שנחרבו, ואפשר שיש כאן שימוש אמנותי במספר ח"י לרמז שבתי כנסיות שוקקי חיים נרמו.

373 ממצוקה לרווחה: שירים על ימי יזיד 'המזיד' (מרוקו, תק"ן-תקנ"ב)

הנאמר כאן מעורר תהיות: כלום ייתכן שהשם 'יזיד' יוזכר בקינה במפורש בעוד הרשע חי ומטיל מוראו על כל סביבותיו? ועוד, האם ההיגד 'חָרַב אִישׁ בְּאַחֵיהוּ מִהֵר אֶל תְּאַחֲרָהוּ' (כלשונו) יש בו יסוד נבואי? (שהרי סופו שנהרג במלחמה עם אחיו). דברים אלה מעוררים מחשבה שמא נוספה המחרוזת האחרונה לקינה לאחר מותו של הרשע והותאמה לה. יושם אל לב שהקינה אינה נושאת תאריך, ולפי הנאמר בכתובת היא מוקדשת ל'גלות מערב' כולה, אף על פי שהיא מתמקדת בתלאות יהודי מאכנס.

מעט עובדות עולות גם מהקינה 'יעקב וישראל איכה לכוזים' מאת ר' יעקב אלמליח, איש מוגדור. הקינה נכתבה בשנת תק"ן ונזכרות בה הפרעות שפרעו בתיטואן, פאס ומאכנס. אלמליח מדבר על מעשי שוד וביזה, כגון: 'עיר פֶּאס הִמְהוּלָּה הֵיְתָה לְבִזָּה, 'מִכְנָאָסָה [...] יְדוּ פֶּרֶשׁ צַר עַל כָּל מַחְמְדִיָּה [...] הַפְּשִׁיט עֲדִיָּיָה מֵרֵאשׁ וְעַד רַגְלִים'; חילול כבוד 'בְּנוֹת יִשְׂרָאֵל' וגירוש נשים מבתיהן: 'בְּנוֹת נְעוּ וְגַם נָצוּ וּמִן גּוֹ יְגוֹרְשׁוּ מִמְּעוֹנוֹתָם'; ובעיקר הוא מקונן על חילול ספרי התורה, שגוויליהם שימשו לתפירת נעליים, לריפוד מושבים והדומי רגליים ולתיקון אוכפים ושקים:

חֲרָפָה שָׁכְרָה לְבִי יוֹם זֶה וְאֲנוּשָׁה
עַל אֵילַת אֶהְבִּים תּוֹרָה קְדוּשָׁה
אֵיךְ בְּיַד זֶר נִרְמְסָה
אוֹיְבִים נִתְנוּהָ בְּעַד נְעָלִים גּוֹלֵת
זוֹהַר אוֹתִיּוֹתֶיהָ כִּהוּ אֶפְלוּ
יִרְעוּתֵי אֹהֶל צַר לְמוֹשֵׁב לוֹ
כְּסָאוֹ וְהָדוּם רַגְלוֹ
טְלָאֵי גַם לְאוֹפֵף לְשָׁקִים בְּלוּיִם גּוֹלֵת

אלמליח אינו מזכיר בקינתו אירועים קשים כגון תליית מנהיגי קהילת מאכנס (סיוון תק"ן), ואפשר שכתבה קודם שהתרחש מעשה הזוועה הזה (כלומר, בשבועות הראשונים שלאחר עלייתו של מולאי יזיד לשלטון). כמו כן אין נגיעה ישירה לאירועים שהתרחשו במוגדור עירו. עובדות היסטוריות עולות גם מתוך שירי השבח וההודיה לקב"ה על מותו של יזיד 'המזיד' – קצתן עולות ברמז וקצתן בגלוי. בשירים אלה הפייטנים חוזרים ומזכירים מעט מכל אשר אירע ליהודים בתקופת שלטונו ומוסיפים פרטים חשובים באשר לאופן מיתתו. בשיר 'אביעה רנני היום אזמרה' מאת ר' יהודה אלבאז, איש צפרו, שמו של הרשע מוזכר במפורש וכינויו כפי היהודים – במרומז: 'יְהִיר שְׁמוֹ יְזִי'ד פּוֹעֵל רַע בְּמִזִּיד', וכן נזכרים כמה ממעלליו:

הַשְּׁלִים תְּאוֹנוֹ / בְּשָׂרֵי מְלָכוֹתוֹ
הָרַג בְּחֶמְתּוֹ / כָּל אֲנָשֵׁי שְׂרָרָה
וְכָל הַיְשִׁיבוֹת / פָּזַר בְּרַחוּבוֹת
וְזָכְרִים וְנִקְבוֹת / אַחַת לֹא נִעְדְּרָה
דְּעַתּוֹ וְלָבוֹ שָׁם / לְבוֹז אֶת רְכוּשָׁם

שלוש עובדות היסטוריות עולות מתוך פיוטו של אלבאז: זייד רצח יהודים שהיו נושאי משרות בכירות במלכותו של מולאי מוחמד (אביו של זייד), הוא גירש את היהודים מעריהם וממקומות מושבם ובזז רכוש יהודי. ר' יהודה בן עטר מתמקד באשר אירע בעירו פאס ומספר על 'עם סגולה' שהוצא 'מעיר התהלה', ואף מזכיר את בניית המסגר במקום: 'פנה בה בית תפלה נבל בעיר הנה'.

בשני השירים נמסרים פרטים באשר לסופו של המזיד. אלבאז מספר שנפל במערכה מול אחיו הישאם – 'הכה אותו היש"ם חץ בלבו ירה' וכי לא 'ניתן לקבורה', ואילו בן עטר מסתפק בציון פלג גופו שספג מכת מוות ואומר: 'זך יהיר לץ מהם הוכה על החזה'. גם ר' רפאל אהרן מונסוניגו מפאס חיבר שיר שבח והודיה לקב"ה על 'על מפלתו של אותו רשע', וגם בשירו משוקעים פרטים היסטוריים חשובים.²¹

'אל עליון מי כמוך' מאת ר' רפאל אהרן מונסוניגו

מתוך 'נאות מדבר' (אוטוגרף, כ"י) דף 27 ע"ב – 28 ע"א
 תבנית: ח' מחרוזות בעלות ארבעה טורים דו-צלעיים בתבנית מעין-אזור + מחרוזת פתיחה דו-טורית
 חריזה: אתאת / בגבנגגנת. דהרהההת
 משקל: שבע או שמונה הברות בצלע
 חתימה: אני אהרן
 כתובת: גם את זה שייך לפורים יסרתיו ש' [שנת] תקנ"ב [1792] על מפלתו של אותו רשע חן חן לו
 לחן: חמרת חשק עליונים (אוצר, ח- 356)

אַל עֲלִיּוֹן מִי כְמוֹךָ / צוֹר אֵל חַי תָּמִים הַעִים
 בְּיוֹם זֶה נִבְרָכָה / פְּרוּךְ מְאֹד הַרְשָׁעִים
 נוֹרָא לְשִׁמְךָ אֵל חַי / חַי יוֹדֶה הַיּוֹם כְּמוֹנִי
 אֶקְרִיב לְךָ שִׁיר שְׁבַחִי / ה' עֲזוּזֵי מְגִינֵי

1 אל עליון: כינוי לקב"ה, על פי בר' יד, כ. אל חי: כינוי לקב"ה, על פי יהוש' ג, י. תמים דעים: כינוי לקב"ה, על פי איוב לז, טז. 2 מאבד הרשעים: כינוי לקב"ה, על פי תה' ט, ו. 3 חי... כמוני: על פי יש' לח, יט; חי – בשר ודם. 4 אקריב... שבחי: כעולה לה'. ה'... מגיני: על פי תה' כח, ז.

21 ר' רפאל אהרן מונסוניגו (1760-1840) בן ר' ידידיה חי בעיר פאס שבמרוקו, וכיהן בה כרב וכדיין. הוא הותיר אחריו כמה חיבורים ובהם הקובץ 'נאות מדבר', המחזיק שמונים ושישה שירים ופיוטים ועשרים ואחת איגרות; ראה בן נאים, מלכי רבנן, קה ע"ב; טולידאנו, נר המערב, עמ' 195; עמאר, מבוא למי השלח, עמ' 4-5; עמאר, מבוא לשירי מצוה, עמ' 9-10; עמאר, רבני פאס, עמ' 310-311; לביא, מונסוניגו ושירתו; חיטין-משיח ולביא, מונסוניגו.

375 ממצוקה לרווחה: שירים על ימי יזיד 'המזיד' (מרוקו, תק"ן-תקנ"ב)

- 5 קטונתי מחסדה נ- / אדר שוכן סנה
צורי כי הצלת נ- / פש אביון מיד מריעים
- יום קם צורר הנגעל / ויחשוב לאבדנו
חציו לדלקים יפעל / בור כרה ויחפרנו
אנו ליה עינינו / נקם את נקמתינו
10 כל אשר גמלנו / על שלשים על רבעים
- אלהים בורא עולם / ברוב עוזו וגודלו
הקשה אליו נישלם / והסיר את עול סבלו
ענו בכבל רגלו / ושאף צמים חילו
הן אל לא ימאס תם לא / יחזיק ביד מריעים
- 15 העמיק לסתיר העצה / וחבלים יחלק
להשמיר אומה קדושה / ידו יצאת לחלק
אריה טורף ומולק / גדיש עד קמה הדליק
נין גזע עמלק / זרע חטאים ומריעים
- ראש הרים צר למעלה / ושם בשר זרועו
20 בלבב הפל ובילה / מהרה בראשו נגעו

5 קטונתי מחסדך: על פי בר' לב, י (יא). נאדר: כינוי לקב"ה, על פי שמ' טו, ו. שוכן סנה: כינוי לקב"ה, על פי רב' לג, טז. כ... מריעים: על פי יר' כ, יג, הצלתני מידי עושי רע. 7 צורר... לאבדנו: ראה אס', ט, כד. 8 חציו... יפעל: על פי תה' ז, יד, הכין חצים ללוחמיו. בור... ויחפרנו: על פי תה' ז, טז, טמן מוקש. 9 אנו... עינינו: על פי סוכה ה, ד, בוטחים ומצפים לישועת הקב"ה. נקם... נקמתינו: ראה למשל יר' נ, כח. 10 כל... גמלנו: על פי יש' סג, ז. על... רבעים: על פי שמ' כ, ד, לישראל לאורך הדורות. 11 בורא עולם: כינוי לקב"ה. 12 הקשה... וישלם: על פי איוב ט, ד; במקור – מי העז להדין עם הקב"ה ויצא בשלום? כאן – הקב"ה מקשה עם ישראל לרגע, ומיד משלים ומסיר את עול הסבל. את... סבלו: על פי יש' ט, ג. 13 ענו... רגלו: על פי תה' קה, יח; כאן כוונתו שהקב"ה השיב לרשע כגמולו ועינה אותו. ושאף... חילו: על פי איוב ה, ה; מוסב על הרשע, וכוונתו שהותיר אותו ואת אשר לו הפקר. 14 הן... מריעים: על פי איוב ח, כ, כוונתו שהקב"ה מקרב את התמימים ומרחיק את הרשעים. 15 העמיק... העצה: על פי יש' כט, טו; כאן – זמם מזימות בסתר. וחבלים יחלק: על פי איוב כא, יז; חבלים – צירים ומכאובים. 16 אומה קדושה: כינוי לעם ישראל. יצאת לחלק: על פי 'לחלק יצאת', שבת ע"א; כאן – לחלק כוונתו להלחם (ראה בר' יד, טו) וכן לבזוז, על פי 'בנימין זאב יטרף בבקר יאכל עד ולערב יחלק שלל', בר' מט, כז. 17 אריה טורף ומולק: כינוי לאויב; אריה טורף – על פי נחום ב, ג; טורף – שובר, הורג; ומולק – עורף ראשו (וי' א, טו), ורש"י למקום מבאר: 'קוצץ בצפרנו ממול העורף וחותר מפרקתו'. גדיש... קמה: על פי שופ' טו, ה. 18 ניין... עמלק: המן מזרעו של אגג, מלך עמלק, ומוסב כאן על הרשע. זרע... מריעים: על פי יש' א, ד. 19 ראש... צר: רומז לאיכה א, ה, האויב החל להתגאות. ושם... זרועו: על פי יר' יז, ה, תלה ביטחוננו בעצמו. 20 בלבב... ובילה: השחית. בראשו נגעו: על פי וי' יג, מד; בראשו – רומז גם לאמור על סופו של המן

קרוב ליראיו ישעו / שם איד נכון לצלעו
בעפר המית גזעו / באש נירם תולעים

נקם השיב לצריו / השיב גמולו בראשו
כי הפל מעשה ידיו / אחד באחד יגשו
ברזל באה נפשו / הוכרת גזע שרשו 25
הושלף דמו ופרשו / עלי משכנות הרועים

חסין יה מי כמוה / האל הרב את ריבנו
צור במה אברכה / ואלו מלא פינו
שירה כל ימינו / מה אנו מה חיינו
כי כל ימי שנו- / תינו בהם שבועים 30

אכלו ריעים שכרו / חרנת היום מעוזכם
הודו לאל זמרו / ישראל בני מלכים
הקבצו כלכם / תנו תודה לאלהיכם
קדיש תאמרו בפיכם / לדוד יפה אף נעים

(אס' ט, כה), ומוסב על הרשע. 21 קרוב... ישעו: על פי תה' פה, י; כאן – כינוי לקב"ה המושיע את ישראל יראיו. איד... לצלעו: על פי איוב יח, יב, בא עליו אסון. וכוונת הכתוב 'קרוב... לצלעו', לומר שהקב"ה המיט עליו אסון. 22 בעפר... גזעו: על פי איוב יד, ח. באש... תולעים: על פי שמ' טז, כ; כאן כוונתו לסופו של האויב. 23 נקם... לצריו: על פי דב' לב, מג. השיב... בראשו: השיב לו כגמולו, על פי 'שוב עמלו בראשו' תה' ז, יז; ועניינו מפורש באס' ט, כה. 24 הכל... ידיו: הכול בא עליו משמים כנקמה מהקב"ה. אחד... יגשו: על פי איוב מא, ח, הפגיעות באו ברצף. 25 ברזל... נפשו: על פי תה' קה, יח; כאן – כדור פילח את גופו והרגו. הוכרת... שרשו: הושמד. 26 הושלף... ופרשו: על פי במ' יט, ה. עלי... הרועים: על פי שה"ש א, ח, גוויתו הושלכה בשדה, כמעשה ביוזי והשפלה. 27 חסין... כמוך: על פי תה' פט, ט. האל... ריבנו: על פי מגילה כא ע"ב, הברכה שאומרים לאחר קריאת מגילת אסתר ומתכוונים בה לישועת הקב"ה שהפיל את אויבינו. 28 צור: כינוי לקב"ה. במה אברכה: על פי תענית ה ע"ב. 28-29 ואילו... שירה: על פי נוסח ברכת השיר, 'נשמת כל חי', שחרית לשבת. 29 מה... חיינו: על פי יומא פז ע"ב וכסדר תפילות יום הכיפורים. 30 כי... שבועים: על פי תה' צ, ט, משך הזמן שהוקצב לחיינו. 31 אכלו... שכרו: על פי שה"ש ה, א, קריאה למשתה לאות שמחה. חרות... מעוזכם: על פי נחמ' ח, י, השמחה לכם כמבצר; זוהי חתימתו של הפסוק המצווה משלוח מנות ומתנות לאביונים. 32 הודו... זמרו: על פי תה' לג, ב. ישראל... מלכים: על פי שבת יד, ד. 33 הקבצו כלכם: על פי יש' מח, יד. תנו... לאלהיכם: על פי עז' י, יא. 34 לדוד... נעים: על פי שה"ש א, טז; דוד – כינוי לקב"ה.

בכתובת לשיר מונסוניגו מכריז על ייעודו ואומר: 'גם את זה שייך לפורים יסדתיו ש' [שנת] תקנ"ב על מפלתו של אותו רשע'. ייעוד השיר לפורים מובן הן משום סמיכות מועד מפלתו של מולאי יזיר לפורים והן משום ההקבלה בין הנס וההצלה של הימים ההם לישועת תקנ"ב.

קישור מעין זה מזכיר במידה מסוימת את פיוטי 'מי כמוך' שנתחברו בקהילות ישראל השונות לזכר נס והצלה מקומיים, ונאמרו ימי 'פורים שני'.²² אמנם השיר שלפנינו אינו מתאים לדגם הסיפורי הארוך של פיוטי 'מי כמוך', וגם המבנה הסטרופי שונה, אף על פי כן התייעוד ההיסטורי, ארגון הטקסט והרטוריקה מזכירים כמה ממאפייניו של סוג זה. השיר בנוי בשלושה חלקים: פתיחה, סיפור המעשה וסיום. במרכזה של הפתיחה עומדים דברי שבח והלל לה' והכוונה להקדיש את השיר כקרבן וכמתת לו. דברי השבח משופעים בכינויים לקב"ה, כגון 'צור', 'אל חי', 'תמים דעים', 'עוזי', 'מגיני', 'שוכן סנה', וכוונת ההקדשה נבנית סביב הפועל קר"ב בלשון עתיד מדבר: 'אקריב לך שיר שבחי'. סיפור המעשה, ובו תיעוד היסטורי, עומד במרכז השיר. בחלק זה המשורר מתמקד במזימת הרשע 'ויחשוב לאבדנו' ובכוונתו 'להשמיד אומה קדושה', ומרמז על מעשיו, כגון: 'חציו לדולקים יפעל בור כרה ויחפרנו', 'ידו יצאת לחלק', 'גדיש עד קמה הדליק', עד שהוא מגיע לתבוסתו המוחלטת, כשכדור 'ברזל' חדר לגופו והרגו, 'והושלף דמו ופרשו עלי משפנות הרועים'. כדאי לציין, שהיגד זה הוא ההיגד היחיד שיש בו דיווח היסטורי גלוי ומפורש: יזיד נהרג מירי כדור וגופתו הושלכה.

כמקובל בפיוטי 'מי כמוך', בתיאור המזימה הפייטן מדגיש את כוחו ואת אכזריותו של הרשע וגם את גאוותו ויהירותו: 'אריה טורף ומולק [...] ראש הרים צר למעלה ושם בשר זרועי', ועל רקע דברי הרהב והמחשבות הזדוניות הוא מעמיד את תיאור מפלתו של הרשע במודל סימטרי-מהופך – כגודל ההתנשאות והרשעות כן גודל התבוסה והמפלה: צר ש'ראש הרים [...] למעלה' – 'מהרה בראשו נגעו', ו'צורר' שחשב 'לאבדנו' – סופו ש'הוכרת זרע שרשו'. עקרון היפוך הגורלות דומה ל'נהפוך הוא' של פורים והוא משתקף גם בפיוטי 'מי כמוך'.

מפלתו של הרשע נתפסת כעונש שיסודו נקמת ה' באויבי ישראל. מוטיב הנקמה שזור בדברי השבח הן בפתיחה: 'אל עליון מי כמוך צור אל חי תמים דעים ביום זה נבכך ברוך מאבד הרשעים', והן לקראת סיום: 'נקם השיב לצריי השיב גמולו בראשו [...] חסין יה מי כמוך האל הרב את ריבנו', והוא מופיע גם בעת שחזור מזימתו של הרשע ומעשיו. בדומה לפיוטי 'מי כמוך' על נס והצלה מקומיים נמצא בדברי הסיום קריאה לקיים מנהגי פורים: 'אכלו ריעים שכרו',²³ ועוד נמצא בו קריאה להודות לקב"ה: 'הודו לאל זמרו ישראל בני מלכים הקבצו כלכם תנו תודה לאלהיכם'.

22 בתפוצות ישראל נהגו לקבוע ימי חג לזכר אירועים היסטוריים שבהם הקהילה ניצלה באורח פלא מגזרות קשות ואף מאובדן ומכיליון. ימי חג אלה נקראים 'פורים שני'; ראה שמרוק, פורים שפיל; לוינסקי, ספר המועדים, עמ' 297-321; קפלן, פורים, עמ' 541-542; מרכוס, העימות, עמ' 184-191. במרכזן של התפילות בימי ה'פורים השני' עמדו פיוטי 'מי כמוך' שנועדו לפרסם נס שאירע לקהילה. על גלגוליו של ה'מי כמוך'; ראה חזן, גלגוליו של פיוט. עוד על פיוטי 'מי כמוך' שנכתבו לזכר אירועי נס והצלה, ראה בהרחבה חזן וחיטין-משיח, פורים אדום; חזן וחיטין-משיח, מי כמוך.

23 בדומה לכך נמצא גם בפיוטו של ר' יהודה אלבאז: 'קומו אנשי אמונים ואכלו משמנים ושתו מטוב יינים'.

קול הדובר של מונסוניגו משתנה בהתאם לחלקי השיר ולתוכנם – דברי השבח (בפתיחה ולקראת סיום) נאמרים כפנייה ישירה לקב"ה בגוף ראשון יחיד ורבים, הקריאה לקיים מנהגי חג ולהודות לקב"ה (בסיום) מופנית לציבור ונאמרת בלשון ציווי, ואילו האירועים והשתלשלותם (לרבות מזימת הרשע, התנהגותו היהירה, מעשיו המרושעים, ומותו, וכן נקמת ה') מסופרים מפי הדובר היודע-כול.²⁴

חשוב להדגיש ששיר זה וכן הקינות ושירי השבח שמנינו נכתבו בידי הפייטנים שחוו את מאורעות תק"ן-תקנ"ב, והפרטים ההיסטוריים מסופרים מנקודת מבט אישית בזמן אמת, כלומר, הם מבטאים את תחושותיהם של הפייטנים ואפופים באווירה ששררה באותם הימים. מאחר שמדובר בטקסטים שיריים, העובדות ההיסטוריות עולות על רקע הסצנות השיריות – הן נתונות בתוך המערך השירי השלם וכפופות לאילוצי השיר.²⁵

ייעודם של השירים

הקינות ושירי השבח שלפנינו יועדו לביצוע פייטני. יש עדויות לכך שהם התוספו לקורפוס השירי הקהילתי באותם מקומות ששימשו רקע לצמיחתם, ובוצעו בהתאם לנעימה הנקובה בכתובת – הקינות בוצעו על פי נעימות ה'תמרור' שצוינו בראשיהן, ושירי השבח – בהתאם ל'לחן' המצוין. ממנהג יהודי מרוקו אפשר ללמוד, שהקינות הללו נאמרו בתפילות של תשעה באב במסגרת תפילת ערבית.²⁶ באשר לשירי השבח, בן עטר מעיד שאת השיר שחיבר קוראים בבית הכנסת 'שלנו' בכל חג פסח.²⁷ ומונסוניגו הועיד את פיוטו לפורים (כפי שנמסר בכתובת הפיוט).

על פי המידע על מועד מפלתו של יזיר ועל פי המועדים שנקבעו לביצוע שיריהם של בן עטר ושל מונסוניגו וכן מתוך הירוע על מנהג אמירתם של שירי שבח והלל שנתחברו בעקבות אירועים קהילתיים, אפשר להניח ששירי השבח האחרים בוצעו גם הם בהקשרים מקומיים, בתקופה שבין פורים לפסח, ושולבו בתפילת שחרית סמוך ל'ברוך שאמר',²⁸ בחג עצמו (פורים או פסח) או בשבת הקודמת לחג.

24 על קולו של הדובר בשיר; ראה חזן, תורת השיר, עמ' 268-271.

25 נראה שערכם של השירים הללו כמקור היסטורי פחות מערכם של שירים שנכתבו בערבית יהודית; על מכלול הסיבות להבחנה הדיכוטומית הזאת, ראה שיטרית, שירה ופיוט, עמ' 46-49.

26 ראה שטרית, שירה ופיוט, עמ' 68.

27 ראה בן עטר, זכרון לבני ישראל, עמ' 75.

28 ראה שטרית, שירה ופיוט, עמ' 67-68.

נספח

'אביע רנני היום אזמרה' מאת ר' יהודה אלבאז – בהעתקת ר' דוד עובדיה (קהילת צפרו, ב, עמ' 197) + נוסח מתוקן כמתחייב מצד חריזת השיר.

אביעה רנני היום אזמרה / ר' יהודה אלבאז

סי': אני יהודה חזק חזק

אביעה רנני / היום אזמרה / אנכי ליי / אנכי אשירה
 נס ופלא / לאומה עמוסה / אל חי רם ונשא / הודו אספרה
 יום אשר בו נגעל / אדם בליעל / בחרון אף הזיד / בני הגבירה
 יהיר שמו יזיד / פועל רע במזיד / השקה כוס סף רעל / וזעם עברה
 השלים תאותו / בשרי מלכותו / הרג בחמתו / כל אנשי שררה
 וכל הישיבות / פזר ברחובות / וזכרים ונקבות / אחת לא נעדרה
 דעתו ולבו שם / לבוז את רכושם / הכה אותו היש"ם / חץ בלבו ירה
 הביא בגותו / כל בני אשפתו / ואבדה תקותו / לא ניתן לקבורה
 חכמי וזקני / זמרו ברנני / כל אויבי יי / כן יאבדו מהרה
 זד יהר הוא אויבי / אותו בשאול תביא / ואל שאול יורד / תמיד בו בערה
 קבץ שלג ברד / עליו ויחרד / ואשו לא תכבה / לתחתיות הבורה
 חנון לך אצפה / לישעך צופה / אל מוחזק ורופא / היתה לי לסתרה
 זה היום אשר בו / החשיך יה כוכבו / נגיל נשמחה בו / כשמחת התורה
 קומו עם אמוני / ואכלו משמנים / ושתו מטוב יינים / יום זה יום בשורה

צ"ל:

אביעה רנני / היום אזמרה / אנכי ליי / אנכי אשירה
 נס ופלא [עשה] / לאומה עמוסה / אל חי רם ונשא / הודו אספרה
 יום אשר בו נגעל / אדם בליעל / השקה כוס סף רעל / בני הגבירה
 יהיר שמו יזיד / פועל רע במזיד / בחרון אף הזיד / וזעם עברה
 השלים תאותו / בשרי מלכותו / הרג בחמתו / כל אנשי שררה
 וכל הישיבות / פזר ברחובות / וזכרים ונקבות / אחת לא נעדרה
 דעתו ולבו שם / לבוז את רכושם / הכה אותו היש"ם / חץ בלבו ירה
 הביא בגותו / כל בני אשפתו / ואבדה תקותו / לא ניתן לקבורה
 חכמי וזקני / זמרו ברנני / כל אויבי יי / כן יאבדו מהרה
 זד יהר הוא אויבי / אותו בשאול תביא / ואשו לא תכבה / תמיד בו בערה
 קבץ שלג ברד / עליו ויחרד / ואל שאול יורד / לתחתיות הבורה
 חנון לך אצפה / לישעך צופה / אל מוחזק ורופא / היתה לי לסתרה
 זה היום אשר בו / החשיך יה כוכבו / נגיל נשמחה בו / כשמחת התורה
 קומו עם אמונים / ואכלו משמנים / ושתו מטוב יינים / יום זה יום בשורה

ביבליוגרפיה

- בן-נאים, מלכי רבנן
בן עטר, זכרון לבני ישראל
בשן, יהדות מרוקו
דוידזון, אוצר
הירשברג, תולדות היהודים
חזן, גלגוליו של פיוט
חזן, תורת השיר
חזן ואלבאז, תהלה לדוד
חזן וחיטין-משיח, מי כמוך
חזן וחיטין-משיח, פורים אדום
חיטין-משיח ולביא, מונסוניגו
טולידאנו, נר המערב
לביא, מונסוניגו ושירתו
לוינסקי, ספר המועדים
מרכוס, העימות
עובדיה, קהלת צפרו ב
עמאר, מבוא למי השלח
עמאר, מבוא לשירי מצוה
עמאר, רבני פאס
קאופמן, פיוטים
קפלן, פורים
- י' בן-נאים, מלכי רבנן, ירושלים תרצ"א.
י' בן עטר, 'זכרון לבני ישראל', בתוך: ד' עובדיה (מהדיר), פאס וחכמיה, א: ירושלים תשל"ט, עמ' 63-81.
א' בשן, יהדות מרוקו, עברה ותרבותה, תל-אביב 2000.
י' דוידזון, אוצר השירה והפיוט, א, ניו יורק תרפ"ה-תרצ"ג.
ח"ז הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, א-ב, ירושלים תשכ"ה.
א' חזן, 'גלגוליו של פיוט: דרכו של פיוט מי כמוך מספרד לשלוחותיה בצפון אפריקה ובמזרח' בתוך: י' דן (עורך), תרבות והיסטוריה, ירושלים תשמ"ז, עמ' 67-76.
הנ"ל, תורת השיר בפיוט הספרדי, ירושלים תשמ"ו.
א' חזן ור"א אלבאז, תהלה לדוד – קובץ שירתו של רבי דוד בן חסין זצ"ל, פייטנה של יהדות מרוקו, לוד תשנ"ט.
א' חזן ור' חיטין-משיח, 'מי כמוך' – פיוטים על נס והצלה מקומיים בקהילות צפון אפריקה, באר שבע תשע"ג.
הנ"ל, "פורים אדום": מערכת פיוטים לפורים שני של קהילת אלג'יר דרך, אגדה, יג (תשע"ה), עמ' 67-149.
ר' חיטין-משיח ות' לביא, מ'נאות מדבר', קובץ האיגרות המחורזות מאת ר' רפאל אהרן מונסוניגו, ירושלים תש"ע.
י' טולידאנו, נר המערב: היא תולדות ישראל במארוקו, ירושלים תרע"א.
ת' לביא, 'רבי רפאל אהרן מונסוניגו – האיש ושירתו', פעמים, 104 (תשס"ה), עמ' 97-111.
י' לוינסקי, ספר המועדים, ו, תל-אביב תשכ"ה.
א' מרכוס, העימות בין ישראל לעמים בסיפורי עם של יהודים יוצאי ארצות האיסלם, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים 1977.
ד' עובדיה, קהלת צפרו, ב: מקורות ותעודות, ירושלים תשל"ה.
מ' עמאר, מבוא לספר מי השלח ולספר משכיות לבב לר' רפאל אהרן מונסוניגו, לוד תשנ"ב.
הנ"ל, מבוא לספר שירי מצוה לר' אברהם מונסוניגו, לוד תשנ"ג.
הנ"ל, 'רבני פאס וחכמיה', בתוך: ד' עובדיה, פאס וחכמיה, א, ירושלים תשל"ט, עמ' 249-367.
D. Kaufmann, 'Zu den Marokkanischen Piutim', *ZDMG*, 50 (1896), pp. 234-240
צ' קפלן, 'פורים', האנציקלופדיה העברית, כו, ירושלים-תל-אביב תשל"ה, עמ' 540-542.

- 381 ממצוקה לרווחה: שירים על ימי יזיד 'המזיד' (מרוקו, תק"ן-תקנ"ב)
ש' רומאנילי, 'משא בערב', בתוך: ח' שירמן (מהדיר), שמואל רומאנילי – כתבים נבחרים, ירושלים תשכ"ט.	רומאנילי, משא בערב
י' שיטרית, שירה ופיוט ביהדות מרוקו: אסופת מחקרים על שירים ועל משוררים, ירושלים-אשקלון תשנ"ט.	שיטרית, שירה ופיוט
Ch. Shmeruk, 'Purim Shpil', <i>Encyclopaedia Judaica</i> , 13, Jerusalem 1978, pp. 1396-1400	שמרוק, פורים שפיל